

ALISTER McGRATH

ΤΟ ΛΥΚΟΦΩΣ ΤΟΥ ΑΘΕΪΣΜΟΥ

Η άνοδος και η πτώση της απιστίας
στο σύγχρονο κόσμο

Εκδόσεις Ουρανός

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: THE TWILIGHT OF ATHEISM

Από τις Εκδόσεις Doubleday, ΗΠΑ 2004

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Το λυκόφως του αθεϊσμού**

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Alister McGrath

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Βασίλης Αδραχτάς

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Πέτρος Γιαρμενίτης

ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Χρυσούλα Μπουκουβάλα

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ελένη Σταυροπούλου

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Άγγελος Ελεύθερος & ΣΙΑ Ο.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Κωνσταντίνα Παναγιώτου & ΣΙΑ Ο.Ε.

© Alister McGrath, 2004

© Εκδόσεις Ουρανός Α.Ε., Αθήνα 2008

Οι Εκδόσεις Ουρανός είναι κατοχυρωμένη επωνυμία
των Εκδόσεων ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.

Πρώτη έκδοση: Νοέμβριος 2008

ISBN 978-960-453-459-3

Τυπώθηκε σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών χλωρίου και φιλικό προς το περιβάλλον.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευσή του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.

Έδρα: Τατοΐου 121

144 52 Μεταμόρφωση

Βιβλιοπωλείο: Μαυρομιχάλη 1

106 79 Αθήνα

Τηλ.: 2102804800

Telefax: 2102819550

www.psichogios.gr

e-mail: info@psichogios.gr

PSICHOGIOS PUBLICATIONS S.A.

Head office: 121, Tatoïou Str.

144 52 Metamorfossi, Greece

Bookstore: 1, Mavromichali Str.

106 79 Athens, Greece

Tel.: 2102804800

Telefax: 2102819550

www.psichogios.gr

e-mail: info@psichogios.gr

ALISTER McGRATH

ΤΟ ΛΥΚΟΦΩΣ ΤΟΥ ΑΘΕΪΣΜΟΥ

**Η άνοδος και η πτώση της απιστίας
στο σύγχρονο κόσμο**

*Μετάφραση:
Βασίλης Αδραχτάς*

Εκδόσεις *Θυράνός*

ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ
ΤΟΥ ΑΛΙΣΤΕΡ ΜΑΚΓΚΡΑΘ

Iustitia Dei: A History of the Christian Doctrine of Justification, 1986,
εκδ. Cambridge University Press

Science and Religion: An Introduction, 1998, εκδ. Blackwell

Historical Theology: An Introduction to the History of Christian Thought,
1998, εκδ. Blackwell

T. F. Torrance: An Intellectual Biography, 1999, εκδ. T.&T. Clark

Christian Theology: An Introduction, 2001, εκδ. Blackwell

The Christian Theology Reader, 2001, εκδ. Blackwell

*In the Beginning: The Story of the King James Bible and How It Changed
a Nation, a Language, and a Culture*, 2001, εκδ. Doubleday

A Scientific Theology, 2001, 2002, 2003, εκδ. T.&T. Clark

The Future of Christianity, 2002, εκδ. Blackwell

A Brief History of Heaven, 2003, εκδ. Blackwell

Dawkins' God: Genes, Memes, and the Meaning of Life,
2005, εκδ. Blackwell

*Christianity's Dangerous Idea: The Protestant Revolution
– A History from the Sixteenth Century to the Twenty-First*,
2007, εκδ. HarperOne

The Open Secret: A New Vision for Natural Theology,
2008, εκδ. Blackwell

Πλήρης εργογραφία του Άλιστερ ΜακΓκράθ υπάρχει στη διεύθυνση:
<http://users.ox.ac.uk/~mcgrath/>

Από τις Εκδόσεις ΨΥΧΟΓΙΟΣ κυκλοφορεί:

Η αυταπάτη του Dawkins, 2008, μτφρ. Βασίλης Αδραχτάς

Το λυκόφως
του αθεϊσμού

Εισαγωγή

Οι αυτοκρατορίες του μέλλοντος θα είναι αυτοκρατορίες του πνεύματος». Απευθύνοντας αυτά τα λόγια σ' ένα εμπόλεμο ακροατήριο στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, ο Ουίνστον Τσόρτσιλ προσπάθησε να εκφράσει μία μετάβαση που διέκρινε εντός του Δυτικού πολιτισμού με τεράστιες συνέπειες για τη μεταπολεμική περίοδο. Οι μεγάλες δυνάμεις του νέου κόσμου δεν θα ήταν τα έθνη-κράτη –όπως στην περίπτωση της Ρωμαϊκής ή της Βρετανικής Αυτοκρατορίας– αλλά οι ιδεολογίες. Οι ιδέες και όχι τα έθνη θα γοήτευαν και θα κυριαρχούσαν στο μέλλον. Η αφετηρία για την κατάκτηση του κόσμου θα ήταν τώρα το ανθρώπινο πνεύμα. Ο Τσόρτσιλ ενδεχομένως να θεωρούσε ότι η εκπληκτική δύναμη των συστημάτων –πάνω απ' όλα: του ναζισμού και του μαρξισμού– θα κατακτούσε το πνεύμα και την αφοσίωση της γενιάς του. Οι ιδέες και όχι τα έθνη θα ανταγωνίζονταν στο μέλλον.

Η σπουδαιότερη τέτοιου είδους «αυτοκρατορία του σύγχρονου πνεύματος» είναι ο αθεϊσμός. Έχει υπολογιστεί ότι το 1960 ο μισός παγκόσμιος πληθυσμός ήταν κατ' όνομα αθεϊστές. Στο αποκορύφωμά της, επρόκειτο για μια απέραντη και ανομοιογενή αυτοκρατορία που περιλάμβανε πολλά βασίλεια, το καθένα με διαφορετική ταυτότητα, ενωμένα όμως χάρη στην κοινή απόρριψη κάθε θεότητας, υπερφυσικών δυνάμεων ή υπερβατικής πραγματικότητας που περιόριζαν την εξέλιξη και τα επιτεύγματα της ανθρωπότητας. Ο αθεϊσμός εμφανίζεται με πολλές μορφές: το φά-

σμα των δυνατοτήτων του ξεκινά από μία μάλλον μετριοπαθή απουσία πίστης στο Θεό ή σε υπερφυσικά όντα και φτάνει σε μία σαφώς πιο σκληρή και άκαμπτη απόρριψη κάθε θρησκευτικής πίστης ως παραπλανητικής, εσφαλμένης και καταπιεστικής.

Ο αθεϊσμός, στη σύγχρονη εκδοχή του, έχει καταλήξει να σημαίνει τη ρητή άρνηση όλων των πνευματικών δυνάμεων και υπερφυσικών όντων ή την αξίωση για την εξάλειψη του υπερβατικού ως αυταπάτης. Κάποιοι θεωρούσαν ότι η αυταπάτη της θρησκείας μπορούσε να παρηγορήσει. Ο Χριστιανισμός, σε τελευταία ανάλυση, εμφύσησε μία ανακουφιστική δυνατότητα παραμυθίας απέναντι στις θλίψεις της ζωής. Ωστόσο, όλο και περισσότερο υποστηρίχθηκε ότι αυτή η αυταπάτη περιόριζε, παγίδευε και παραπλανούσε. Από τα χαρακτηριστικά των ιδιοτήτων του ο Χριστιανισμός, όπως όλες οι θρησκείες, θεωρήθηκε ότι ήταν ελλιπής. Διανοητικά, οι κεντρικές του ιδέες ήταν καταγέλαστες και αστήρικτες: κοινωνικά, ήταν αντιδραστικός και καταπιεστικός. Είχε έρθει η ώρα για απελευθέρωση από τα δεσμά του, μια για πάντα.

Η ιδέα ότι δεν υπάρχει Θεός κατέλαβε το ανθρώπινο μυαλό και τη φαντασία, προσφέροντας διανοητική απελευθέρωση και πνευματική έμπνευση σε γενιές που είδαν τον εαυτό τους να περιορίζεται, διανοητικά και συχνά (θα πρέπει να σημειωθεί) σωματικά, από το θρησκευτικό παρελθόν. Είναι αδύνατο να κατανοήσουμε την ανάπτυξη του Δυτικού πολιτισμού χωρίς να λάβουμε υπόψη μας αυτό το αξιοσημείωτο κίνημα. Μολονότι κάποιες τέτοιες ιδέες υπήρχαν πάντοτε, προσέλαβαν νέα σημασία στη σύγχρονη εποχή, ωθώντας την ανθρωπότητα σε μια νέα θέαση των δυνάμεων και του προορισμού της.

Ο ήλιος έχει ήδη αρχίσει να δύει όσον αφορά μία ακόμη αυτοκρατορία. Δεν είναι σαφές ποιο θα είναι το μέλλον του αθεϊσμού ή τι θα τον αντικαταστήσει. Η συναρπαστική ιστορία του όμως φωτίζει όχι μόνον τις δυνάμεις που έχουν διαμορφώσει το σύγχρονο κόσμο, αλλά επιπλέον τους βαθύτερους πόθους και τις επιθυμίες της ανθρωπότητας. Ο αθεϊσμός αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα επεισόδια στην πρόσφατη ιστορία του πολιτισμού

και της διανόησης, ενώ παράλληλα είναι διάστικτος με σημασίες για όλους εκείνους που στοχάζονται σχετικά με το νόημα της ζωής ή το μέλλον της ανθρωπότητας. Αυτό το βιβλίο έχει ως σκοπό να μιλήσει για την ιστορία της ακμής και της παρακμής μιας σημαντικής αυτοκρατορίας του πνεύματος και, επιπλέον, για το τι θα μπορούσαμε να μάθουμε από αυτήν. Τι τη δημιούργησε; Τι της προσέδωσε τέτοια αξιοπιστία και ελκυστικότητα για τόσον καιρό; Και γιατί φαίνεται να έχει χάσει τόσο πολύ από τη δύναμή της τα τελευταία χρόνια; Γιατί έχει κλονιστεί; Ποια είναι η αμετάβλητη σημασία της;

Το βιβλίο αυτό είναι η διευρυμένη μορφή μιας ομιλίας που έκανα στη συζήτηση-ορόσημο σχετικά με τον αθεϊσμό, τον Φεβρουάριο του 2002, στην Ένωση της Οξφόρδης, την πιο φημισμένη παγκοσμίως κοινότητα δημόσιων συζητήσεων. Η μεγάλη Αίθουσα Συζητήσεων ήταν κατάμεστη από ένα πολυπληθές ακροατήριο που είχε έρθει να ακούσει τέσσερεις ομιλητές να επιχειρηματολογούν με πάθος γύρω από το αν είναι δυνατόν «να απαλλάξουμε το μυαλό μας από τον Θεό». Είμαι βαθύτατα ευγνώμων στους τρεις συνομιλητές μου –τον Καθηγητή Πίτερ Άτκινς, τη Δόκτορα Σούζαν Μπλάκμορ και τον Δόκτορα Ντέιβιντ Κουκ– για τη συμβολή τους στην άκρως ενδιαφέρουσα ανταλλαγή απόψεων και για τη συντροφιά τους στο αξέχαστο δείπνο που προηγήθηκε. Το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης ανέκαθεν εκτιμούσε τη δημόσια συζήτηση ως μέσο προαγωγής της σκέψης. Δεδομένων των πολλών ερωτημάτων που έχουν εγερθεί σήμερα σχετικά με τη βιωσιμότητα μιας αθεϊστικής κοσμοθεωρίας στο σύγχρονο πολιτισμό, θεώρησα ορθό να επεκτείνω αυτή τη συζήτηση πέρα από το ακροατήριο που συγκεντρώθηκε στην Οξφόρδη. Αυτό το βιβλίο δεν πρόκειται να διευθετήσει κάτι· τουλάχιστον όμως μπορεί να προωθήσει τη συζήτηση πάνω σ' ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα της εποχής μας.

Άλιστερ ΜακΓκράθ
Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης

Η αυγή της χρυσής εποχής του αθεϊσμού

Η εκπληκτική άνοδος και η συνακόλουθη πτώση του Αθεϊσμού πλαισιώνονται από δύο καίρια γεγονότα, τα οποία απέχουν μεταξύ τους ακριβώς διακόσια χρόνια: την πτώση της Βαστίλης, το 1789, και εκείνη του Τείχους του Βερολίνου, το 1989. Δύο απάνθρωπες τεχνητές κατασκευές, κάθε μία από τις οποίες λειτούργησε ως σύμβολο ενός κοσμοειδώλου, καταστράφηκαν μέσα στις ζητωκραυγές του πλήθους. Αυτά τα δραματικά γεγονότα αποκρυσταλλώνουν ορισμένες σαρωτικές αλλαγές στις αντιλήψεις του Δυτικού πολιτισμού. Ορίζουν μία συναρπαστική περίοδο της Δυτικής ιστορίας, κατά τη διάρκεια της οποίας ο αθεϊσμός έπαψε να είναι η κάπως παράξενη άποψη των περιθωριακών της καλής κοινωνίας της Δύσης και, αντ' αυτού, έγινε η κυρίαρχη πολιτισμική φωνή. Η πτώση της Βαστίλης απέβη το σύμβολο της βιωσιμότητας και της δημιουργικότητας ενός άθεου κόσμου, όπως ακριβώς η πτώση του Τείχους του Βερολίνου συμβόλισε αργότερα την αυξανόμενη αποδοχή της άρνησης των ανθρώπων να κατοικήσουν σ' έναν τέτοιο τόπο. Δεν σηματοδοτούν ούτε την αρχή ούτε το τέλος του αθεϊσμού, αλλά απλά παρέχουν στον ιστορικό τις κατάλληλες εκείνες οριοθετήσεις για τον προβληματισμό σχετικά

με την ανάπτυξη, την άνθιση και τη σταδιακή πτώση του αθεϊσμού.

Η Βαστίλη ήταν ένα σκοτεινό μεσαιωνικό φρούριο στα ανατολικά του Παρισιού, το οποίο οι βασιλείς της Γαλλίας χρησιμοποιούσαν ως κρατική φυλακή. Στη σκέψη του κόσμου συνδεόταν με τη βία, την καταπίεση και τα βασανιστήρια που μετερχόταν η γαλλική μοναρχία κατά τα τελευταία χρόνια του *ancien régime*. Οι συμπαγείς τοίχοι της Βαστίλης και οι ψηλοί πύργοι της προέβαλλαν την ισχύ, τη συνέχεια και την ασφάλεια της παλαιάς τάξης πραγμάτων. Η Βαστίλη αποτελούσε μία απτή επιβεβαίωση της ματαιότητας κάθε απόπειρας προς αλλαγή του καθεστώτος. Όπως οι νόμοι των Μήδων και των Περσών, έτσι και η κοινωνική οργάνωση της Γαλλίας ήταν δημιουργημένη από πέτρα και δεν μπορούσε να αλλάξει. Τα γεγονότα του Ιουλίου του 1789 κατέστρεψαν αυτόν το μύθο περί αμεταβλητότητας. Εκείνη την ημέρα έπεσε κάτι παραπάνω από ένα παλιό φρούριο· ο σκληρός δεσποτισμός τον οποίο κατέληξε να αντιπροσωπεύει, αποδείχθηκε αδύναμος και ευάλωτος, έρμαιο τόσο της πανωλεθρίας όσο και της καταστροφής.

Στις 14 Ιουλίου 1789, ένας οπλισμένος όχλος χιλίων περίπου ανδρών και γυναικών προήλασε ενάντια στις βαριές πύλες της Βαστίλης. Ο Μαρκήσιος ντε Λονί, αρχηγός του κάστρου, ήταν πεπεισμένος ότι μπορούσε να το υπερασπίσει με τη φρουρά των πάνω από εκατό πάνοπλων ανδρών του. Σε τελική ανάλυση, οι τοίχοι είχαν πάχος τρία μέτρα και ύψος τριάντα. Αποδείχθηκε πως έκανε λάθος· μέσα σε μερικές ώρες, το φρούριο είχε πέσει και ο ντε Λονί λυντσαρίστηκε από το μανιασμένο όχλο. Κομμάτια από την κατασκευή μεταφέρθηκαν στα σπίτια ως αναμνηστικά ενός γεγονότος που είχε καταδείξει, πέραν πάσης αμφιβολίας, τη δύναμη του λαού προς αποτίναξη της παλαιάς τάξης πραγμάτων. Δύο μέρες αργότερα, η Εθνοσυνέλευση διέταξε να γίνει η Βαστίλη ένα με το έδαφος.

Αυτό που άρχισε η Γαλλική Επανάσταση, το συνέχισε η Ρωσική Επανάσταση. Η σοβιετική πολιτική και στρατιωτική επέκταση μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο οδήγησε στην επιβολή

μιας νέας τάξης πραγμάτων πάνω στο μεγαλύτερο τμήμα της Ανατολικής Ευρώπης, ενώ παράλληλα αναδείχθηκε σε πηγή έμπνευσης για τα κομμουνιστικά κόμματα σε ολόκληρο τον κόσμο. Η διηρημένη πόλη του Βερολίνου αποτέλεσε ένα σημείο-κλειδί για την ιδεολογική σύγκρουση μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Αμέσως μετά τα μεσάνυχτα της 13ης Αυγούστου 1961, η κυβέρνηση της Ανατολικής Γερμανίας στρατολόγησε είκοσι πέντε χιλιάδες πολιτοφύλακες και άνδρες της *Vorpos* (της λαϊκής αστυνομίας) για να σφραγίσουν τα σύνορα μεταξύ Ανατολικού και Δυτικού Βερολίνου. Υψώθηκαν βιαστικά φράχτες με συρματοπλέγματα, οι οποίοι αργότερα αντικαταστάθηκαν από ένα πιο μόνιμο συμπαγές τείχος, με ηλεκτροφόρα καλώδια και πολυβόλα. Αν και προβλήθηκε ως ένα μέτρο που σχεδιάστηκε για να υπερασπίσει την Ανατολή από τη φασιστική εισβολή, ο πραγματικός σκοπός του τείχους ήταν η αποτροπή της αποσταθεροποίησης του καθεστώτος της Ανατολικής Γερμανίας μέσω της μαζικής μετανάστευσης προς τη Δύση. Μέσα σε μερικά χρόνια, το τείχος χώριζε μόνιμα πια το Βερολίνο σε δύο διαφορετικές πόλεις. Τα ναρκοπέδια, τα ηλεκτροφόρα καλώδια και τα πολυβόλα του απέβησαν τα απτά σύμβολα μιας βαθύτερης διανοητικής παθογένειας – της αμυντικής νοοτροπίας στην οποία βυθίστηκαν τα μαρξιστικά καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης και της πλήρους έλλειψης αξιοπιστίας που ενέπνεαν στον ίδιο το λαό τους. Ο αυτόκλητος απελευθερωτής αντιμετωπιζόταν τώρα ως καταπιεστής.

Στα 1989, ήταν φανερό ότι ο μαρξισμός είχε παγιδευτεί σε μία φθίνουσα κατάσταση σε ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη. Ο ενθουσιασμός και η αξιοπιστία είχαν εξαφανιστεί προ πολλού· αυτό που παρέμενε δεν ήταν παρά ξεκάθαροι φυσικοί περιορισμοί, που κι αυτοί με τη σειρά τους ήταν έτοιμοι να σωριαστούν σε ερείπια. Ένα γκράφιτι που με θάρρος είχε φιλοτεχνηθεί στη δυτική πλευρά του Τείχους του Βερολίνου διακήρυξε ότι «κάθε τείχος πρέπει κάποια στιγμή να πέσει». Στις 11 Σεπτεμβρίου, η Ουγγαρία άρχισε να επιτρέπει στους ανατολικογερμανούς επισκέπτες να διαφεύγουν στη Δύση μέσω της γειτονικής Αυστρίας. Οι πιέσεις

για μεταρρύθμιση στην Ανατολική Γερμανία έγιναν ακαταμάχητες. Στις 9 Νοεμβρίου, οι Αρχές του Ανατολικού Βερολίνου παραιτήθηκαν μπροστά στο αναπότρεπτο και άνοιξαν διάπλατα τα σημεία-εξόδους προς τη Δύση. Σύντομα, κομμάτια από το Τείχος πωλούνταν προς είκοσι γερμανικά μάρκα το ένα, ως αναμνηστικά ενός μισητού παρελθόντος που κανείς δεν μπορούσε να εκχωρήσει στη λήθη.

Τμήματα αυτού του Τείχους παραμένουν ακόμη και σήμερα απείραχτα. Τα πολυβόλα και τα ναρκοπέδια έχουν εξαφανιστεί. Τα ερείπιά τους καλύπτονται τώρα από αγριόχορτα: ένα ισχυρότατο σύμβολο της ρευστότητας που συνοδεύει τη γοητεία των ανθρώπινων ιδεών. Εντούτοις, είναι αδύνατο να κοιτάξεις τα ερείπια του Τείχους δίχως να ανακαλέσεις στη μνήμη ένα όχι και τόσο μακρινό παρελθόν, καθώς και τη δόξα μιας επανάστασης που μοιάζει να έχει ξοδέψει πλήρως τη δύναμή της.

Αυτό το βιβλίο επιχειρεί να διηγηθεί την αξιοθαύμαστη ιστορία της ανόδου και της πτώσης του σύγχρονου αθεϊσμού. Όπως ακριβώς η παλίρροια που καλύπτει την ακτογραμμή, έτσι και ο αθεϊσμός ξεχύθηκε σε ολόκληρη τη Δύση, συμπαρασύροντας μακριά τους επικριτές του, έως ότου και ο ίδιος να εισέλθει στη φάση της σταδιακής υποχώρησης. Κατά τη διάρκεια μιας περιόδου δύο αιώνων, ο αθεϊσμός αναδύθηκε μέσα από τις σκιές, για να κατακτήσει και να αιχμαλωτίσει τη φαντασία μιας ολόκληρης εποχής. Οι μεταπτώσεις στην εξέλιξη αυτού του κινήματος συνιστούν μία εκπληκτική διάσταση της ευρωπαϊκής ιστορίας. Αν και πάνω από τον κόσμο της ύστερης αρχαιότητας πλανιόταν κάπως ανησυχαστικά η φήμη της αθεΐας, ο σύγχρονος αθεϊσμός είναι προικισμένος με μία διανοητική πιστοποίηση και πολιτισμική εκλέπτυνση που τον διαφοροποιούν κατά πολύ από τους μετριοπαθείς και δοκιμαστικούς πειραματισμούς της κλασικής περιόδου. Κατά τη χρυσή εποχή του, ο αθεϊσμός αναδύθηκε ως μία όλο και πιο εκλεπτυσμένη, ισχυρή και δεσπόζουσα «αυτοκρατορία του πνεύματος». Στις σύγχρονες μορφές της, αποτελεί αδιαμφισβήτητα ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του ανθρώπινου πνεύματος, ικανό να αιχμαλωτίσει τη

φαντασία ολόκληρων γενεών. Όπως όλα τα κινήματα αυτού του είδους, διαθέτει κι αυτό τους αγίους και τους τσαρλατάνους του, τους οραματιστές και τους τρελούς του, ορισμένοι εκ των οποίων θα παρελάσουν στις σελίδες που ακολουθούν. Η πλήρης αφήγηση της ιστορίας αυτής της διανοητικής επανάστασης ξεπερνά τα όρια αυτής της μελέτης, η οποία μπορεί μονάχα να υπαινιχθεί τις τεράστιες ανακατατάξεις που έλαβαν χώρα στη Δυτική κοινωνία και στα διανοητικά σχήματα, καθώς και να σκιαγραφήσει κάπως ορισμένα από τα πρόσωπα που ταρακούνησαν συθέμελα τον παραδοσιακό Δυτικό πολιτισμό.

Είναι αδύνατο να αφηγηθούμε την πλήρη ιστορία αυτής της εξαιρετικά δημιουργικής και ταραγμένης φάσης στη Δυτική ιστορία μέσα σε τετρακόσιες περίπου σελίδες. Παρ' όλα αυτά, εκείνο που εύλογα μπορούμε να επιχειρήσουμε, είναι μία σειρά από «φωτογραφικά στιγμιότυπα» – διερευνήσεις συγκεκριμένων θεμάτων και συμβάντων που μπορούν να φωτίσουν τις ευρύτερες συνάψεις ιδεών σ' αυτή την ιστορία. Όπως ο αρχαιολόγος σχηματίζει μία τάφρο κατά μήκος μιας σημαντικής ανασκαφής, έτσι και το ανά χείρας έργο προσφέρει μία δέσμη από θεματικές τομές στο μεσουράνημα του αθεϊσμού.

Αν και ο σύγχρονος αθεϊσμός κατάφερε να κυριαρχήσει κατά το δέκατο όγδοο αιώνα, οι απαρχές του μπορούν να ανιχνευθούν στην ίδια την αυγή του Δυτικού πολιτισμού. Ως εκ τούτου, η ιστορία μας ξεκινά εν μέσω της πρώιμης ελληνικής ιστορίας, τότε που ένας τυφλός ποιητής θεωρείται πως εξιστόρησε το μεγάλο έπος του Τρωικού Πολέμου και των συνεπειών του – και με την πράξη του αυτή έθεσε σε κίνηση την αμφισβήτηση της πίστης προς τους μεγάλους θεούς του Ολύμπου.

Οι επικριτές των Θεών: ο αθεϊσμός της κλασικής Ελλάδας

Η ανακάλυψη της τοποθεσίας της αρχαίας Τροίας από τον Ερρί-

κο Σλίμαν το 1870 έχει περάσει στη σφαίρα του θρύλου ως μία από τις μεγαλύτερες αρχαιολογικές ανακαλύψεις του δέκατου ένατου αιώνα. Στα απομνημονεύματά του, ο Σλίμαν θυμάται πως, ως νεαρό παιδί, τον έπαιρνε στα γόνατά του ο πατέρας του και του διηγιόταν τις ιστορίες των Ελλήνων ηρώων. Πάνω απ' όλα, τον ενθουσίαζε η ιστορία εκείνη –χαμένη μέσα στο απώτατο παρελθόν της ιστορίας– σχετικά με τον απαγορευμένο έρωτα ανάμεσα στην Ελένη, τη γυναίκα του βασιλιά της Σπάρτης, και του Πάρι, γιου του Πρίαμου της Τροίας, καθώς και η ιστορία σχετικά με το πώς η απαγωγή της Ελένης οδήγησε σ' έναν πόλεμο που κατέστρεψε έναν ολόκληρο πολιτισμό. Η μεγάλη εξιστόρηση του Ομήρου σχετικά με τον Τρωικό Πόλεμο, σύμφωνα με τον Σλίμαν, τον ξύπνησε από το λήθαργο και του γέννησε το πάθος να αναζητήσει την αρχαιολογική επιβεβαίωση για την ύπαρξη της Τροίας και των άλλων μεγάλων πολιτισμών αυτής της μακρινής εποχής των ηρώων. Έτσι επιδόθηκε σε επιχειρηματικές δραστηριότητες για να χρηματοδοτήσει το πάθος του, να μπορέσει να βρει την αλήθεια σχετικά με την Τροία και να επιβεβαιώσει την αρχική του άποψη όσον αφορά την τοποθεσία της. Εξοπλισμένος με τη γνώση του περί του αρχαίου κόσμου, την οποία απέκτησε χάρη στην κοπιώδη μελέτη των κλασικών, ανακάλυψε την τοποθεσία της Τροίας στη σημερινή βορειοδυτική Τουρκία και κατ' επέκταση αποκάλυψε τους αμύθητους θησαυρούς της.

Μία προσεκτική μελέτη των ημερολογίων του Σλίμαν καθιστά σαφές ότι όλα αυτά είναι εν πολλοίς μία ρομαντική ανοησία. Οι ανακαλύψεις του Σλίμαν επιτεύχθηκαν σε μεγάλο βαθμό μέσω της ιδιοποίησης του έργου του Άγγλου αρχαιολόγου Φρανκ Κάλμπερτ. Εντούτοις, όσο στιγματισμένη κι αν είναι η ερευνητική καριέρα του Σλίμαν, το έργο του δείχνει τη βαθύτερη γοητεία που έχει ασκήσει στη λαϊκή φαντασία ο αρχαίος κόσμος: γοητεία που απέβη οργανικό, τρόπον τινά, κομμάτι του Δυτικού πολιτισμού. Τα μεγάλα έπη του Ομήρου, η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*, που σύμφωνα με την παράδοση ανάγονται στον ένατο αιώνα π.Χ., εξιστορούν την ιστορία του Τρωικού Πολέμου και των συνεπειών του

με τόσο καθηλωτικό τρόπο που αναδείχθηκαν τμήμα της παραδομένης κληρονομιάς του Δυτικού πνεύματος. Παρεμπιπτόντως, είναι εξαιρετικής σημασίας και για το θέμα μας. Διότι οι θεοί του Ομήρου είναι διεφθαρμένοι, ματαιόδοξοι και εγωιστές – εκείνο ακριβώς το είδος της ανθρώπινης επινόησης που μία μεταγενέστερη εποχή θα θεωρούσε παιδιάστικη και ενοχλητική.

Η καθόλου κολακευτική άποψη του Ομήρου για τους τετριμμένους καυγάδες πάνω στον Όλυμπο και τις φθοροποιές συνέπειές τους επί της ανθρώπινης ιστορίας φαίνεται καλύτερα στην *Ιλιάδα*. Το εν λόγω έπος –του οποίου η ονομασία σημαίνει «ένα ποίημα για το Ίλιον» (το αρχαίο όνομα της Τροίας)– εγκωμιάζει τα κατορθώματα των Ελλήνων και Τρώων ηρώων αυτής της χρυσής εποχής, όπως του Αγαμέμνονα, του Αχιλλέα, του Έκτορα και του Πάρι. Το ποίημα προσδίδει έναν εξαιρετικά δραματικό χαρακτήρα σε ορισμένα επεισόδια του πολέμου, εμπλέκοντας έτσι με πολύ σύνθετο τρόπο τους ανθρώπινους ήρωες και τους θεούς του Ολύμπου. Παρόλο που και η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* επικαλούνται την παρέμβαση των θεών για να εξηγήσουν τα γεγονότα της ανθρώπινης ιστορίας, αυτή η τάση είναι ιδιαίτερα εμφανής στην *Ιλιάδα*. Οι εν λόγω ήρωες παρουσιάζονται συχνά ως ατομιστές που επιζητούν τη δόξα, ανηλεείς και βίαιοι με βάση τα σύγχρονα κριτήρια, άνθρωποι των οποίων ο ηθικός κώδικας διαπνέεται από την ανάγκη για δημόσια προβολή της τιμής και της ανδρείας τους.

Οι δραστηριότητες αυτών των ηρώων έχουν ως φόντο τη συνεχή παρέμβαση των ολύμπιων θεοτήτων. Αυτή η διαρκής παρεμβατικότητα στις υποθέσεις των ανθρώπων αντανakλά τις έντονες αντιπαραθέσεις και διαπληκτισμούς που λαμβάνουν χώρα στα ύψη του ίδιου του Ολύμπου, καθώς οι θεοί επιζητούν να ρυθμίσουν τις τύχες των αγαπημένων ηρώων τους πάνω στη γη. Η όλη κατάσταση γίνεται πολύ πιο ενδιαφέρουσα χάρη στην παραδοχή του Ομήρου ότι οι θεοί είναι τόσο λάγνοι όσο και τα θνητά ομοιώματά τους και παράλληλα έχουν δυναμιτίσει τις σεξουαλικές επιθυμίες τους, με αποτέλεσμα να επισκέπτονται τη γη ζευγαρώνοντας με όποιους επιθυμητούς θνητούς βρίσκονται στο πέρασμά τους.

Κατά συνέπεια, πολλοί θνητοί ήρωες έχουν θεϊκούς γονείς που τους βοηθούν και τους προστατεύουν. Ο Όμηρος συστηματικά απεικονίζει τους θεούς να χειραγωγούν τις καταστάσεις προς όφελος των αγαπημένων τους.

Ο κλασικός θρύλος του Δία και της Ευρώπης αναπαριστά επιδέξια την αχόρταγη σεξουαλική επιθυμία των αθανάτων και την επίδρασή της στις δοσοληψίες με τους ανθρώπους. Η Ευρώπη ήταν η όμορφη κόρη του Αγήνορα, βασιλιά της Φοινίκης. Βλέποντας την ομορφιά της, ο Δίας αντέδρασε όπως μόνον κάποιος με ολύμπια επίπεδα τεστοστερόνης θα αντιδρούσε: μεταμορφώθηκε σ' έναν ακμαίο και κομψό ταύρο και πλησίασε την Ευρώπη και τους ακολούθους της καθώς έπαιζαν στην παραλία. Η Ευρώπη δεν φάνηκε σώφρων και καβαλίκησε τον ταύρο, ο οποίος τότε κολύμπησε μέχρι την Κρήτη. Εκεί ο Δίας αποκάλυψε την πραγματική του ταυτότητα και πρόσθεσε άλλη μια νίκη στο ενεργητικό του. Εν ευθέτω χρόνω, η Ευρώπη γέννησε τρεις γιους – τον Μίνωα, τον Ραδάμανθυ και τον Σαρπηδόνα. Ο καθένας από αυτούς διεκδικούσε την προστασία και την εύνοια του Δία, περιπλέκοντας περαιτέρω τη δυναμική της θείας παρέμβασης στα ανθρώπινα πράγματα.

Ο Όμηρος είναι εξαιρετικά δηκτικός όσον αφορά την ηθική των θηλυκών θεοτήτων. Αυτό το βλέπουμε στο περίφημο συμβάν που έχει μείνει γνωστό ως η Κρίση του Πάρι. Η Αθηνά, η Ήρα και η Αφροδίτη απεικονίζονται εν προκειμένω να συμμετέχουν σ' ένα διαγωνισμό ομορφιάς πάνω στο Όρος της Ίδης, με κριτή τον πρίγκιπα της Τροίας, Πάρι. Ύστερα από αυτό που θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως μία κάπως άβολη αλλά ενδελεχή εξέταση των θέλγητρων που είχε να παρουσιάσει η καθεμιά, ο Πάρις απονέμει το στέμμα της νικήτριας στην Αφροδίτη. Από εκείνη τη στιγμή και μετά, η Αφροδίτη στέκει παθιασμένα στο πλευρό των Τρώων. Έχοντας ταπεινωθεί με τέτοιο δημόσιο τρόπο από έναν πρίγκιπα της Τροίας, δεν είναι παράξενο που η Αθηνά και η Ήρα αποφασίζουν να εκδικηθούν τους Τρώες με το να παρεμβαίνουν υπέρ των Ελλήνων καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου.

Για τον Όμηρο, οι θεοί είναι αθάνατοι άνθρωποι, οι οποίοι εκδηλώνουν και διατρανώνουν τα πάθη, τις κακίες και τα παιχνίδια εξουσίας που χαρακτηρίζουν τα ανθρώπινα ομοιώματά τους. Σύντομα γίνεται σαφές ότι η αθανασία σημαίνει απλά την απεριόριστη προέκταση της ύπαρξης και όχι την απόλυτη προβολή των ηθικών ποιοτήτων. Δεν υπάρχουν όρια στο τι μπορούν να κάνουν οι θεοί, ούτε στη χρονική διάρκεια που μπορούν να το κάνουν. Ο Όμηρος αναφέρεται συχνά με χιουμοριστικό τρόπο στις θεϊκές δραστηριότητες, υπαινισσόμενος έτσι ότι δεν θα πρέπει να τις λαμβάνει κάποιος και τόσο στα σοβαρά. Εντούτοις, υπάρχει μία βαθύτερη και ίσως πιο δυσοίωνη πτυχή στην *Ιλιάδα*, η οποία παρατηρείται ίσως καλύτερα στην περίφημη σκηνή της πρώτης ραψωδίας, στην οποία ο Αχιλλέας σκέφτεται εάν θα πρέπει ή όχι να σκοτώσει τον αντίζηλό του, τον Αγαμέμνονα. Η απόφαση του Αχιλλέα να μην σκοτώσει τον Αγαμέμνονα παρουσιάζεται ως η έκβαση της κάπως εκκεντρικής προσωπικής παρέμβασης από την πλευρά της θεάς Αθηνάς. Στην απόφασή του δεν φαίνεται να λαμβάνεται υπόψη καμία ηθική τάξη ή αξία. Το θεμέλιο της ανθρωπίνης ηθικότητας μοιάζει να είναι αποκλειστικά και μόνο η υπακοή στους θεούς. Για τον Όμηρο, όμως, οι θεοί είναι εγωκεντρικοί, ζηλιάρηδες και φτηνοί τυραννίσκοι. Ποιος θα ήθελε να θεμελιώσει την ηθική στην προσωπική ματαιοδοξία αυτών των όντων;

Οι θεοί του Ομήρου είναι σαφώς ανθρώπινα όντα, γεμάτα από αρετές και κακίες. Η διαφορά τους προς τους ανθρώπους δεν είναι τόσο η ηθική τους ανωτερότητα όσο το γεγονός ότι αποτελούν τα αθάνατα σύστοιχα της ανθρωπίνης αδυναμίας. Τα μοναδικά όρια που γνωρίζουν, είναι η ιδιαίτερη σφαίρα της δραστηριότητας ενός εκάστου – για παράδειγμα, ο Ποσειδώνας είναι ο θεός της θάλασσας, ο Άρης του πολέμου, ο Ερμής των θεϊκών ανακοινώσεων, ενώ η Αφροδίτη είναι η θεά της σεξουαλικής επιθυμίας. Κάθε θεότητα είναι ο κυρίαρχος σε μία ορισμένη σφαίρα, ένα τμήμα του όλου κύκλου των πραγμάτων, πέρα από το οποίο δεν έχει καμία απολύτως ισχύ. Εντούτοις, εντός της σφαίρας τους, οι θεοί μπορούν να ενεργήσουν με πλήρη εξουσία και δεν υπόκεινται σε

κανέναν εξωτερικό περιορισμό, ούτε σε κάποια έσχατη αρχή καταλογισμού ευθυνών. Στο ότι υπόκειται κάποιος σε καταλογισμό ευθυνών είναι γνώρισμα ανθρώπινο, ενώ οι θεοί είχαν προ πολλού ελευθερώσει τον εαυτό τους από τέτοιους κουραστικούς περιορισμούς.

Οι πονηροί υπαινιγμοί του Ομήρου σχετικά με τις κρεβατομουρμούρες του Ολύμπου διαμόρφωσαν το αναπτυσσόμενο ενδιαφέρον των Ελλήνων σχετικά με την ηθικότητα των θεών τους. Όλο και πιο πολύ, οι Ολύμπιοι θεοί θεωρούνταν ως κάτι που έφερνε τους Έλληνες σε δύσκολη θέση, ως η άγαρμπη υπενθύμιση μιας περασμένης εποχής που κυριαρχούνταν από την ωμή βία. Όταν το 444 π.Χ. ο Πρωταγόρας εκπόνησε τους νόμους με τους οποίους θα κυβερνούνταν η πόλη-κράτος των Θουρίων, επέμενε στο δημόσιο καταλογισμό ευθυνών επί τη βάσει αμοιβαία συμφωνημένων αξιών. Οι πολίτες των Θουρίων δεν θα ήταν σαν τους θεούς του Ολύμπου. Ποιος μπορούσε να θαυμάσει τόσο διεφθαρμένες θεότητες ή να μιμηθεί στα σοβαρά τον τρόπο ζωής που αντιπροσώπευαν; Αν και η αρχαία Ελλάδα θα συνέχιζε να τιμά τις κλασικές θεότητες για πολλούς αιώνες ακόμη, η ηθική και πνευματική αξιοπιστία τους είχε θανάσιμα τραυματιστεί.

Ο όρος «άθεος» μπήκε πια στο λεξιλόγιο. Αντί να σημαίνει: «κάποιος που αρνείται την ύπαρξη υπερφυσικών όντων», ο ελληνικός όρος *αθέιστος* σήμαινε περίπου: «αυτός που αρνείται την παραδοσιακή θρησκεία του αθηναϊκού κατεστημένου». Η άρνηση της ύπαρξης των θεών θεωρούνταν μία πράξη προσβολής που τιμωρούνταν στην αρχαία ελληνική κοινωνία, όπως γνωρίζουμε ξεκάθαρα από την περίπτωση της καταδίκης και επιβεβλημένης αυτοκτονίας του Σωκράτη (469-399 π.Χ.). Η κλασική Αθήνα πολύ απέχει από το να είναι το κέντρο της ελεύθερης σκέψης που φαντάστηκαν οι μεταγενέστεροι συγγραφείς. Προστάτευε τις θεότητες της, μιας και πίστευε πως ήταν αυτές που ενσάρκωναν τα ιδεώδη της. Για τον Μέληττο, έναν από τους κατηγορούς του Σωκράτη, ο «άθεος» φιλόσοφος είχε διαφθείρει τη νεολαία της πόλης, επειδή τάχα την ενθάρρυνε να μην πιστεύει στους θεούς της πό-

λης. Ακόμα κι έτσι, ο Σωκράτης δεν ήταν σε καμία περίπτωση άθεος με τη σύγχρονη σημασία της λέξης.

Μία από τις ειρωνείες της Ιστορίας συνίσταται στο ότι οι πρώτοι χριστιανοί κατηγορήθηκαν επίσης ευρέως ως «άθεοι» από τους παγανιστές επικριτές τους – όχι επειδή αρνούνταν την ύπαρξη του θεού, αλλά διότι συνιστούσαν πρόκληση για την εγκυρότητα του παγανιστικού θρησκευτικού συστήματος της ύστερης κλασικής περιόδου, ειδικά της λατρείας του αυτοκράτορα, ο οποίος προϊόντος του χρόνου έφτασε στο σημείο να λατρεύεται ως θεός. Όπως τόνισε ο χριστιανός απολογητής Ιουστίνος ο Μάρτυς στους Έλληνες επικριτές του το δεύτερο αιώνα, οι χριστιανοί όπως κι αυτός «αποκαλούνταν ακόμη και “άθεοι” – κάτι που είμαστε σε σχέση με αυτό που εσείς θεωρείτε θεούς, αλλά σε καμία περίπτωση σε σχέση με τον ένα και μοναδικό αληθινό Θεό». Η άρνηση των χριστιανών να τηρήσουν τις θρησκευτικές συμβάσεις του κράτους, τους στιγματίζε ως ταραχοποιούς και δυνάμει επαναστάτες – κάτι που οι ρωμαϊκές Αρχές δεν ήταν διατεθειμένες να ανεχθούν.

Η λατρεία του αυτοκράτορα ήταν τόσο ισχυρή στις μεγάλες πόλεις της ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ώστε ήταν αναπότρεπτη κάποια μορφή σύγκρουσης μεταξύ των κοσμικών Αρχών και των χριστιανών «άθεων». Μία από τις πιο συχνά παρατιθέμενες μαρτυρίες εν προκειμένω είναι η επιστολή του Πλίνιου του Νεότερου στον Τραϊανό, η οποία χρονολογείται το 112. Στην επιστολή αυτή, ο Πλίνιος ο Νεότερος σχολιάζει τον αυξανόμενο αριθμό των χριστιανών που αρνούνταν να λατρέψουν την εικόνα του Ρωμαίου αυτοκράτορα. Παρόλο που ο Πλίνιος αναφέρει πως δεν διαπίστωσε κάτι περισσότερο απειλητικό από «μία διεφθαρμένη και άμετρη δεισιδαιμονία», είναι σαφές από την επιστολή του ότι ο Χριστιανισμός ήταν ύποπτος επί τη βάσει της άρνησής του να λατρέψει τον αυτοκράτορα, γεγονός που υποδήλωνε μία τάση προς ανατροπή της δεδομένης κοινωνικής τάξης. Παρόλο που ο μεγάλος διωγμός κατά των χριστιανών στη Ρώμη επί Νέρωνα δεν φαίνεται να έχει καμία σχέση με τη λατρεία του αυ-

τοκράτορα, το τελευταίο ήρθε έντονα στο προσκήνιο κατά τη διάρκεια του επόμενου αιώνα. Ο «αθεϊσμός» θεωρούνταν πως υποδήλωνε μία άρνηση να λατρεύει κανείς τις θεότητες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας – κι ως εκ τούτου μία πιθανή ανταρσία.

Εντούτοις, ο αθεϊσμός δεν κατάφερε να ασκήσει την επιρροή που κάποιοι φοβούνταν –και κάποιοι άλλοι ανέμεναν ότι θα ασκούσε– στον κόσμο της ύστερης κλασικής περιόδου. Ρωμαίοι συγγραφείς όπως ο Λουκρήτιος (π. 94-π. 50 π.Χ.) υποστήριζαν ότι η θρησκεία απλά επικαλούνταν τον τρόμο – όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση του Αγαμέμνονα, του οποίου ο φόβος για τη θεά Άρτεμη τον οδήγησε να θυσιάσει τη μοναχοκόρη του άνευ λόγου. Ο αθεϊσμός, διακήρυξε ο Λουκρήτιος, εκμηδενίζει τέτοιου είδους φόβους και μας επιτρέπει να εστιάσουμε στις φυσικές δυνάμεις και διαδικασίες που συμβαίνουν γύρω μας. Οι ιδέες αυτές, βέβαια, είχαν πολύ μικρή επίδραση στην εποχή τους. Παρ' όλα αυτά, θα έβρισκαν ένα νέο και πολύ δεκτικό ακροατήριο αιώνες αργότερα. Ίσως ο κόσμος δεν ήταν ακόμη έτοιμος να δεχθεί την ανακοίνωση περί του θανάτου των θεών. Αυτή η μέρα όμως θα ερχόταν – γεμάτη εκδίκηση.

Ο αθεϊσμός είναι ένα από τα πιο σημαντικά κινήματα στο σύγχρονο Ευρωπαϊκό πολιτισμό. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων διακοσίων χρόνων φάνηκε πως βρισκόταν ένα βήμα από την εξάλειψη της θρησκείας ως μιας παρωχημένης και επικίνδυνης δεισιδαιμονίας. Ωστόσο, πρόσφατα, έχει παρατηρηθεί άνοδος της θρησκευτικής ευσέβειας σε ολόκληρο τον κόσμο.

Ως πρώην αθεϊστής, που τώρα όμως είναι ένας από τους πιο γνωστούς ακαδημαϊκούς στο χώρο του Χριστιανισμού, ο Μακ Γκράθ παρακολουθεί την ιστορία του αθεϊσμού, από την εμφάνισή του στην Ευρώπη του 18ου αιώνα, μέχρι τη χρυσή εποχή του, κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα. Συνδυάζοντας τη στοχαστική και έγκυρη ιστορική ανάλυση με την οξυδερκή παρουσίαση προσωπικοτήτων όπως ο Ζίγκμουντ Φρόιντ και ο Ρίτσαρντ Ντόκινς, ο συγγραφέας εκθέτει τα σφάλματα που υπάρχουν στην καρδιά του αθεϊσμού.

Το λυκόφως του αθεϊσμού θα αναστατώσει πιστούς και μη. Πρόκειται για μια δυναμική αναίρεση της φιλοσοφίας εκείνης που άσκησε τεράστια επίδραση στη Δυτική Ιστορία, ενώ παράλληλα εγείρει πολλά ζητήματα σχετικά με το μέλλον τόσο της θρησκείας όσο και της απιστίας στην κοινωνία μας.

Εκδόσεις *Θυράνς*

ΜΑΥΡΟΜΕΛΛΗ 1, 106 79 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ.: 210 28 04 800 • FAX: 210 28 19 550
www.psichogios.gr • e-mail: info@psichogios.gr

ISBN 978-960-453-459-3

9 789604 534593